

LUG‘ATLAR SHAKLLANISHI VA ULARNING MAZMUN - SIFATINI ANIQLASH (TERMINOLOGIYA MISOLIDA)**DILRABO G‘ULOMOVNA ASATULLAYEVA***“Tillar” kafedrası katta o‘qituvchisi**Toshkent Texnologiya, Menegment va Kommunikatsiya Instituti***Annotatsiya**

Ushbu maqolada O‘zbek terminologik lug‘atlari shakllanishi va ularning mazmun - sifatini aniqlash, fan sohalarning deyarli barchasini qamrab olganligi, ijtimoiy-gumanitar fan sohalari doirasida qo‘llanuvchi terminlarning ma’no mohiyatini ifodalashga yo‘naltirilgan lug‘atnavislik (terminografiya) ishlari xaqida ma’lumotlar berilgan. Respublika ilmiy-tadqiqot institutlari yetakchi olimlari, oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari tomonidan tuzilgan terminologik lug‘atlarning aksariyati rus tilidan o‘zlashgan terminlarning o‘zbek tilida ifodalanish masalasiga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *terminologik lug‘atlar, izohli lug‘at, etimologik lug‘at, lug‘at tuzilishi, baynalmilal so‘zlar, biologik jins, bosh so‘z,*

Kirish qismi: O‘zbek terminografiyasida mavjud asarlarning ko‘lamini hisobga olib, ayrim fan sohalari, chunonchi, tarix, tilshunoslik ish doirasida yaratilgan ba’zi terminologik lug‘atlarga to‘xtalamiz.

O.Usmonov va R.Doniyorov tomonidan 1979 yili “O‘zbekiston” nashriyotida 15000 adadda tuzatilgan va to‘ldirilgan holda ikkinchi marta nashr qilingan “Ruscha internatsional so‘zlar izohli lug‘ati”, mualliflar ta’kidlaganidek, o‘zbek tilining keng ma’nodagi izohli lug‘ati bo‘lmay, uning vazifasiga faqat rus tilidan va rus tili orqali boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlarni, shuningdek, o‘zbekcha gazeta va jurnallarda, ilmiyommabop va ijtimoiy-siyosiy asarlarda uchraydigan ruscha-baynalmilal va ilmiy-publitsistik terminlarnigina o‘z ichiga olgan va ularga o‘zbek tilida o‘zlashtirilishi asosida izoh berilgan, izohlanayotgan so‘zlarning etimologiyasi (kelib chiqishi) haqida ham ba’zi ma’lumotlar keltirilgan. Lug‘atdan joy olgan so‘z va terminlar rus tilidan va rus tili orqali qadimgi yunon, lotin hamda Yevropa va qisman Sharq xalqlari tillaridan o‘zlashtirilgan so‘zlar va terminlar hisoblanadi. Bu so‘z va terminlarning bir qismi sof ruscha o‘zlashmalar bo‘lib, qolgan qismi esa xalqaro, baynalmilal yoki internatsional xarakterga ega bo‘lgan. Mazkur lug‘at mutaxassislariga emas, balki keng o‘quvchilar ommasiga, xususan, ziyolilar va talabalarga mo‘ljallangan edi. Lug‘atning tuzilish tartibi tubandagicha ko‘rinishni hosil qilgan: Bosh so‘zlarning barcha so‘z va terminlari alifbe tartibida berilgan va ular yirik qora harflar bilan terilib, har qaysisi abzatsdan boshlangan. So‘z yoki termin ko‘p ma’noli bo‘lsa, u holda ma’nolarning har biri arab raqamlari bilan ko‘rsatilgan va ular o‘zaro nuqta bilan ajratilgan. Bosh so‘z

yoki termin boshqa soʻz bilan qoʻshilib ishlatilganda, u holda bosh soʻzdan keyin ikki nuqta qoʻyilib, ketidan tarkibida oʻsha soʻz yoxud termin kelgan soʻz birikmasi berilgan. Tarkibida bosh soʻz ishlatilgan turgʻun soʻz bi rikmalari, tarkibli terminlar ham misol tarzida berilgan.

Asosiy qism: Lugʻatda ular romba ishorasi bilan ajratilib, qora kursiv bilan belgilangan: absolyut... absolyut namlik va h.k. Omonimlar lugʻatda alohida-alohida berilgan, bir-biridan rim raqami bilan ajratilgan. Omoformlar ham rim raqamlari bilan ajratilib, alohida-alohida talqin qilingan. Sinonimlar mutlaq maʼnoniga ega boʻlsa, u holda izoh eng faol qoʻllanadigan sinonimga berilib, kam ishlatiladigan yoki eskirgan maʼnodoshi soʻz.ayn.oʻzi. ishorasi orqali unga havola qilingan: Lokator. Radiolokator soʻz.ayn.oʻzi va h.k. Antonim soʻz yoki terminlar mustaqil tarzda berilgan boʻlsa-da, lekin ular bir-biriga havola qilinmaydi. Mobodo bunday xavola antonim soʻzlardan birining yoki har ikkisining maʼnosini ochishga, izohlashga yordam bersa, unday holatda ular bir-biriga havola qilingan: mikroskopik...; aksi –makroskopik va h.k. Oʻzbek ilmiy terminlogiyasiga mansub boʻlgan qoʻshma va murakkab qisqartma soʻzlarning tarkibiy qismlari lugʻatda bosh soʻz tariqasida berilgan: avia-, avto-, agro-, geo-, gidro-, mikro-, moto-, radio-, tele, ultra-, foto- kabi.

Tarixda qoʻllangan terminlar izohiga bagʻishlab mamlakatimizda nisbatan katta yoki kichik hajmdagi lugʻatlar nashr qilindi. Shunday lugʻatlar sirasiga X.Y.Bekmuhamedovning “Tarix terminlari izohli lugʻati” (Pedagogika oliy oʻquv yurtlarining studentlari va oʻrta maktab tarix oʻqituvchilari uchun. Toshkent: Oʻqituvchi, 1978), M.Ismoilov, A.Sharopovlarnig “Tarix atamaları lugʻati”.-Toshkent: Akadernashr, 2013, H.Dadaboyevning “Tarixiy harbiy terminlar lugʻati” (Toshkent, 2007) singari asarlarni kiritish oʻzini oqlaydi.

Y.SHermuhamedov va A. Umarov hamkorligida tuzilgan, 1981 yilda “Fan” nashriyotida chop etilgan “Ruscha-oʻzbekcha harbiy terminlar lugʻati” umumharbiy va harbiy-siyosiy xarakterdagi terminlar, qurolli kuchlar turlari, ularning tuzilishi, qurol-yarogʻlari, strategiyasi va taktikasi, ommaviy qirgʻin qurollari, ulardan himoyalanih, zamonaviy harbiy texnika turlari, ustav, harbiy topografiya, shuningdek, harbiy sanʼat va harbiy ishning boshqa sohalarida qoʻllanuvchi terminlarni ichiga olgan. 8000 dan ortiq terminlarni qamragan ushbu lugʻatda terminlar qoʻllanishda qanday tartibda uchrasa shundayligicha alifbo tartibida berilgan. Undan tub, yasama terminlar qatori tarkibli terminlar ham oʻrin olgan. Ruscha termin oʻzbek tilida ikki yoki undan ziyod maʼnoda ishlatilsa oʻzbekcha variantlar vergul bilan ajratilgan: ispitaniye – sinov, sinash; poxod –safar, yurish va h.k.

Rus tilidagi sifat-termin oʻzbek tiliga bir necha variantda tarjima qilinganda uning oʻzbekcha variantlari yaqqol namoyon boʻlishi maqsadida alohida lugʻat maqolasi tarzida berilgan: boyevoy-jangovor, portlovchi, oʻqlangan va h.k. Ruscha omonimlar rim raqami bilan belgilanib, alohida maqola sifatida keltirilgan: armiya I –

armiya (jami qo‘shin); armiya II-armiya (harbiy qo‘shilma) va h.k. Ayrim ruscha terminlarning tarjimasini keltirishda termin darajasiga chiqmagan, ammo ba‘zan qo‘llanadigan variant(dublet)lar qavs ichida qayd etilgan: kambuz-kambuz (kema oshxonasi), katapultirovaniyekatapultirovaniye (irg‘itish) va h.k.

“O‘zbek davlatchiligida qo‘llangan tarixiy-huquqiy atamalar”ni keltirish mumkin. Lug‘at o‘zbek davlatchiligi tarixining turli davrlarida, turli tillarda qo‘llangan terminlar, ularning etimologiyasi (qaysi tilga xosligi), til va huquqqa oid ma‘nolari izohlarini qamrab olgan. O‘zbek lug‘atshunosligida tilshunoslikka oid terminologik lug‘atlar yaratish borasida ayrim ishlar qilindi.

Chunonchi, A.Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” hamda N.Mahkamov va I.Ermatovlar hammuallifligidagi “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”(Toshkent: Fan, 2013)da bugungi kunda til sohasida faol qo‘llanayotgan terminlarning izohi berilgan. D.Xudayberganovanning “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” (Toshkent, Turon zamin ziyo, 2015)da tilshunoslikning yangi sohalaridan hisoblanmish lingvokulturologiyaga oid 100 ga yaqin terminlar izohini topgan va h.k.

Keyingi paytlarda o‘zbek terminografiyasida diniy, ma‘rifiy-irfoniy xarakterdagi lug‘atlarni tuzish masalasiga bir muncha diqqat qaratildi. Xususan, 2014 yilda ota-o‘g‘il Omonturdiyevlar tomonidan 1500 dan ortiq istilohlvr jamlangan “Ma‘rifiy-irfoniy istilohlar izohli lug‘ati” e‘lon qilindi. Asardan ruhoniy, ma‘rifiy va irfoniy yoki mavhum tushunchalarni ifodalovchi terminlar qatori ko‘pgina ma‘rifiy obyekt, manzil, makon, nabotot va shaxs nomlarini anglatuvchi leksik birliklar, antroponimlar, toponimlar ham joy olgan. Istilohlarning joriy (kirill) hamda arab yozuvlarida berilishi lug‘atning ilmiy qimmatini ta‘minlagan. Asarga lug‘atmaqolalar ilova qilingan, u foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirilgan. Leksikografiya prinsiplarigaaaaaa rioya qilingan holda tuzilgan ushbu lug‘atda boshqa lug‘atlardan farqli o‘laroq ma‘rifiy yoxud tasavvufiy ta‘limot bilan bog‘liq tarzda shakllangan, ijtimoiy ma‘no-maxmun kasb etgan, izoh, ta‘rif, tavsif talab etadigan, termin xarakteridagi so‘z va iboralar izohlangan.

Xulosa qismi: 2016 yilda G‘afur G‘ulom nomidagi Nashriyot- matbaa ijodiy uyi tomonidan Muxtorxon Umarxo‘jayev tuzgan “Diniy atamalar va iboralar. Ommabop qisqacha izohli lug‘at” e‘lon qilindi. Shayx Abdulaziz Mansurning mas‘ul muharrirligida chop etilgan bu asarda diniy terminlar va iboralarning ma‘nosini sodda, to‘g‘ri, tushunarli va xolis izohlashga alohida diqqat qaratilgan. Keng o‘quvchilar ommasiga zaruriy qo‘llanma sifatida mo‘ljallangan ushbu lug‘atdan o‘rin olgan istilohlar joriy (kirill) yozuvda alifbo tartibida berilgan. Undan nafaqat diniy termin va iboralar, shuningdek, talaygina sura va shaxs nomlari ham izohini topgan. Ulkan mehnat va izlanish evaziga yuzaga chiqqan asarda kelajakda to‘g‘rilanishi lozim bo‘lgan ba‘zi o‘rinlar ham ko‘zga chalinadi. M., “but sindiruvchi, krestlarni chilparchin

qiluvchi” ma’nosini ifodalovchi Butshikan istilohi nima uchundir Butshkan shaklida keltirilgan. Va’z, Voiz, Jurm, Jurmona istilohlarining bir lug‘at-maqolada izohlanishi o‘zini oqlamaydi. Doru ul-fano, Dorulomon, Dorulxilofat, Dorul-islom kabi terminlar imlosida har xillik mavjud.

Terminologiyada variantdorlikning salbiy hodisa ekanligi hisobga olinib, Zulfiqor, Zulfaqor, Inshaalloh, Inshoolloh, Iymon, Imon, Nabi, Nabiy singari shakllardan biri tanlansa maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Lug‘at-maqolalarni joylashtirishda ayrim o‘rinlarda alifbo tartibining buzilgani kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бекмухамедов Х.Д. Тарих терминлари изоҳли луғати. Педагогика олий ўқув юртларининг студентлари ва ўрта мактаб тарих ўқитувчилари учун. Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Гринев С.В. Введение в терминографию.-М., 1995.
3. Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. -Тошкент, 2007.
4. Исмоилов М., Шарапов А. Тарих атамалари луғати.-Тошкент: «Академнashr», 2013.
5. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lugati.-Toshkent: Fan, 2013.
6. G‘ulomovna A. D. YAPON TILIDA FE’L SO’Z TURKUMI KO’LAMIDAGI MAJHUL NISBATNING QO’LLANILISHI VA UNING YASALISHI //Conference Zone. – 2022. – С. 153-160.
7. Худайберганова Д . Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент, Турон замин зиё, 2015.
8. Abdullayeva, Markhabo. "The Appearance Of The Term “Education Dictionary” In World Linguistics Is Analyzed." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.Special Issue 28-2 (2022): 48-52.
9. Мархабо Рахмонкуловна Абдуллаева. Urak Pazilovich Lafasov. Мурувватли устоз (академик Ғанижон Абдурахмонов ҳақида). Publication date 2016. Volume 1. Pages 75
10. RAXMONKULOVNA, A.M., 2023, October. ESP/EAP o‘quvchilarining maxsus lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyojlari. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 291-299).
11. Шохсанам Усубжонова, Р.Орипова УСТОЗЛАР МАКТАБИ. ҚАДИМДА МАВЖУД БЎЛГАН КАСБИЙҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР // Oriental Art and Culture. 2023. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustozlar-maktabi-adimda-mavzhud-b-lgan-kasbiy-u-u-iy-munosabatlar> (дата обращения: 09.06.2024).
12. Oripova R. I. Ways to develop the pedagogue's competence in improving the quality of education. StoneDAU //Pedagogy, psychology and teaching methodology.

- 13.NIGORA DJAMPULATOVA. (2024). UNIVERSITET TA'LIM MAYONIDA KOUCHINGLIK TEXNOLOGIYALARINI RIVOJLANISH . Ta'lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 21(2), 184–187. Retrieved from <http://web-journal.ru/index.php/ilmiy/article/view/5134>
- 14.Yakubov O. Application of the method of associations in the educational process //Журнал образовательный портал «Мультиурок. – 2022. – Т. 3. – №. 7.